field of elementary music theory contributes to the modernization of music education, making it more effective, interesting, and accessible to a wide range of students.

QARAQALPAQ MILLIY MUZÍKALARÍNÍŃ TÁRBIYALÍQ ÁHMIYETI

Omarova Anar – *oqıtıwshı*
Shamurodova Madina Xolmurod qızı
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanısh sózler: muzıka, xalıq qosıqları, xalıq namaları, milliy qosıqlar, professional muzıka.
Ключевые слова: музыка, народные песни, националъные песни, профессиональная музыка.
Key words: music, folk songs, national songs, professinal music.

Qaraqalpaq xalıq kompozitorlarınıń vokal dóretpeleri ádebiyat, súwretlew óneri, teatr kórkemóneri hám milliy mádeniyatımızdıń ajıralmas bir bólegi bolıp esaplanadı. Muzıka kórkem óner dóretiwshiliginiń basqa túrlerden ayırmashılıǵı sonda, qaraqalpaq klassik ádebiyatı jazba túrinde yamasa kóshirme, yáki bolmasa awdarma túrinde bolsın, belgili dárejede sanlıqqa iye bolǵan bolsa, al muzıkada nota jazıw payda bolǵanǵa shekemgi dáwirdegi dóretpelerden guwa bolǵanday belgili baslı namalardıń tiykarǵı nusqasın yáki bolmasa kóshirmesin tabıw júdá qıyın. Ol baqsılardıń ustazdan shákirtke ótiw sıyaqlı yadlaw jolı arqalı jetip keldi.

Hár qıylı qıyınshılıq jaǵdaylarda rawajlanıp óz ruwxıy miyrasların xalıqtıń tariyxıy turmısına baylanıslı muzıka sawatı bolıwına qaramastan quramalı namalardı dóretip qaldırǵanlıǵı ushın olardı xalıq kompozitorları dep atasaq qátelespymiz. Xalıq kompozitorlarınıń (baqsılar) házirge shekem bizge belgileri-Ǵáripniyaz, Aqımbet, Muwsa, Súyew, Shernazar, Arzı, Juman hám.t.b. Olar dóretip qaldırǵan «Muwsa sen yarı», «Jıǵalım», «Demir donlı», «Muxalles» namalarınıń bir qansha túrleri, «Eshbay», «Dembermes», «Sanalı keldi», «Sárbinaz», «Úsh top», «Xoja bala», «Mertewil», «Iraniy», «Sen yar qal endi», «Bozataw», «Kúnxoja», «Nalısh», «Teke nalısh», «Xoshım palwan» hám.t.b. qosıqlar. Saz namalarınan «Nama bası», «Aq ishek», «Serper», «Mıń túmen», «Nar iydirgen», «Qaradáli», «Torǵay naması», «Jarǵanat». «Qara jorǵa», «Shernazar naması», «Ziywarjan», «Ilme sultan» hám.t.b. nama hám sazlar qaraqalpaq awızeki professional muzıka fondına kiredi. Klassik namalardıń dóreliwdegi ózgesheliklerinińiń biri, olar kóbinese klassik shayırlardıń (Kúnxoja, Ájiniyaz, Maqtumqulı, Berdaq, Ótesh hám.t.b.) shıǵarmalar tekstlerine hám xalıq dástanlarınıń tekstlerine (qaharmanlardıń quwanısh, qayǵı, súyiniw háreketlerine) arnap baǵdarlamalıq mazmunǵa jaqınlatıp dórelgen. Belgili izertlewshi alım, ilimpaz E.E.Romanovckaya bılay jazadı:

«Klassikalıq muzıkanıń xalıq namalarınan eń xarakterli ózgesheliklerinen biri, olar aruz formasındaǵı ádebiy tekstlerge, al xalıq qosıqları 7, 8, 11 buwınlı dinamikalıq ólshemlerge tiykarlanıp keledi». [2.B.79]

Qosıq qurılısınıń formaları aruz, barmaq hám erkin ólshemlerge baylanıslı usınday namalardıń dóreliw jaǵdayları qaraqalpaq muzıkasınıń dóreliw usıllarına kútá jaqın keledi. Ótkeni qaysı bir xalıqtıń milliy namasın alıp qarasaqta jay ólshemde qosıqlarda dórelmey, kóbinese quramalı formalarda: «Muxalles» namasınıń túrlerine, Ájiniyaz shayırdıń «Áy álip», «Shıqtı jan», «Kórmedim» qosıqlarına, Kúnxojanıń «El menen», Berdaqtıń «Boladursań» qosıǵına «Bes perde» namasınıń, «Muwsa sen yarı» namasına «Góruǵlı» dástanınan hám.t.b. qosıqlarǵa arnalıp keletuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Awızeki professional muzıka, milliy namalardan rawajlanǵan melodiya, forma jaǵınan quramalılıǵı hám atqarıwshılıq qıyınshılıǵı, ulıwma alǵanda specifikalıq ózgesheligi jaǵınan úlken parıq etip, atqarıwshıdan arnawlı qánigelikti, sheberlikti talap etedi. Sonıń ushında xalıq qosıqların atqarǵanday qosıq aytıw uqıbı bar, sheber atqarıwshıdan úlken tayarlıqtı hám óz ústinde shınıǵıwdı, sheberlikti, vokallıq uqıplılıqtı talap etedi. Sonlıqtanda «Muwsa sen yarı», «Adıńnan», «Xoja bala», «Kúnxoja» hám.t.b. namalardı áytewir gez kelgen baqsılar jaqsı atqara almaydı. Xalıq tili menen aytqanda «Duwtardıń qulaǵına búlbil qondırǵan» eń ataqlı baqsılarda neshshe jıllar ustazlarǵa erip, shárikirtlik mektepten ótkennen keyin ǵana atqarǵan. Olar talay jerde namalardıń iri qayırmasm alalmay, yaki súykimsiz shertip ustazların renjitipte júrgen.

Namalardı tolıq shertiwdiń qıyınshıńıǵı jóninde xalıq naqıllarında: «Duwtar birde jeti jılda, birde qırıq jılda boysınadı, birde dártlige joldas» delingen. Bul xalıq tilindegi asıra siltegen

sózler bolǵan menen duwtar shertiw, ulıwma baqsıshılıq ónerin iyelewdegi múshkil isti kórsetiw arqalı turmıs haqıyqatlıǵın ańlatadı. Sonlıqtanda bulardı (baqsılardı) professional atqarıwshılar, al olardıń atqarǵan hám dóretken namaların awızeki professional muzıka dep ataymız. Bul termin burın qaraqalpaq muzıka mádeniyatında pútkilley qollanılmay keldi. Biraq bunday muzıkalar qaraqalpaq xalqı arasında áyyemgi dáwirlerden berli jasap kiyatırǵanlıǵı da málim. Olar bir-biri menen aralasıp, janrlarǵa ajıratılmay, ulıwma xalıqtıń milliy namaları degen termin menen júrgizip kelindi. Al, biz tuwısqan shıǵıs xalıqlarınıń muzıkasınıń izertleniw tájiriybelerine súyene otırıp hám de qaraqalpaq muzıkasınıń ózine tán specipikalıq ózgesheligi, atqarıwshılıq usılların tolıǵı menen názerde tutıp, «Qaraqalpaq awızeki professional muzıkası» degen termindi qollanıwdı maqul dep taptıq.[3]

Degen menen olardı xalıq qosıqlarınan bólek alıp qarawǵa bolmaydı. Olar xalıq qosıqları menen tıǵız baylanıslı bolıp, ondaǵı tradiciyalıq belgilerdi dawam ettirip, ósip rawajlandırıp kelgen. Qaraqalpaq klassikalıq muzıkanıń negizgi atqarıwshıları-ataqlı baqsılar, sázendeler bolǵanlıqtan, ol kóbinese improvizaciyalıq xarakterge iye. Bul tarawda eń tiykarǵı orındı ashıqlıq haqqındaǵı xalıq dástanları «Ǵárip ashıq», «Sayatxan-Xamra», «Húrliqa-Hámra», «Axmed-Yusup", «Góruǵlı», «Dáwletiyarbek», «Qırmandáli» hám.t.b. bolıp, olardı professional baqsılar atqarǵanda dástandaǵı nasriy-jay sózlerdi recitativli-deklamaciyalıq usıl menen atqarsa, al lirikalıq qosıqlardaǵı momentlerindegi batırlardıń dialog hám monologların duwtarǵa qosıp nama arqalı atqaradı. Sonlıqtanda qaraqalpaq muzıkasınıń bul túri óz ishine recitativli-deklamaciyalıq forma menen qosıq aytıw iskusstvosı ekewiniń birikpesi tiykarında dúziledi.

Qaraqalpaq awızeki professional muzıkası da, xalıq namaları sıyaqlı ózleriniń qurılısı jaǵınan eki toparǵa bólinedi. Birinshi toparǵa kiretuǵın namalar melodiyalıq jaqtan kútá jeńil, tez este qalatuǵın qısqa formada dúzilgen kelte namalardan ibarat. Professional muzıkanıń bul túrinde motivler aytqarlıqtay keń hám uzın bolmay, bir, eki júdá asıp ketse úsh motivten qurılıp keledi.

Ekinshi toparǵa kiretuǵın awızeki professional namalar bolsa dáslepkige qaraǵanda melodiyalıq qurılısı jaǵınan keń hám rawajlanǵan melodiyalı quramalı formada dúzilip keledi. Birinshi topardaǵı awız eki professional namalarǵa: «Ayjamal», «Qáwender», «Igalay», «Jıǵalı», «Qońırat», «Náyleyin», «Ǵubaddin», «Nedaǵı», «Bozataw», «Muwsa», «Jaman shıǵanaq», «Paxay», «Nigarım», «Xansayat» hám.t.b. namalar kiredi.

Awızeki professional muzıkada qısqa namalar toparına kiretuǵın el arasında keńnen belgili bolıp kelgen namalardıń biri «Gelgeláy». Nama eki periodlı muzıkalıq formada bolıp, ol negizgi bir motivtiń variaciyalıq túrde rawajlanıw arqalı dúzilgen. Namanıń dáslepki bólimi belgili motivtiń eki ret tákirarlanıp keliwi arqalı baslanadı. Bul motivtiń ózin eki bólimli muzıkalıq frazadan quralǵan desek boladı. Onıń dáslepki bólimi tómennen birme-bir záńgilep, gamma tárizli kvinta intervalına shekem joqarı kóterilip, sońınan ol bir jerde "tepsinip", turıp qalǵan sıyaqlı az ǵana irkilip, onnan keyin taǵı da bir ton joqarı kóterilip barıp sońınan kem-kemnen jáne tómen túsedi. Onıń «Galgalay», «Aygalay» sózleri arqalı aytılatuǵın bólimlerde motivtiń boyawı qoyıwlasıp, oǵan on altılıq sesler hám triollar qosılıp shıyratılıp baradı. Usı táqılette motiv eki ret tákirarlanadı da, izinen oktavaǵa sekirtpe jasaw arqalı onıń ekinshi bólimi baslanadı. Bul bólimniń motivi dáslepki motivtiń variyantı esaplanıp, onıń ayırmashılıǵı tek negizgi motivtiń tómennen joqarı qaray kvintaǵa shekem kóterile baslaǵan bólimi (birinshi takt) bul jerde túsip qalǵan. Sonnan keyingi dawam etetuǵın bólegi sol qálpinde qalıp, biraq ol bir ton joqarı berilgen. Bul bóleginde motiv ekinshi ret tákirarlanǵan da, dáslepki baslanardaǵı qáddine túsip, taǵı bir ret tákirarlanıp barıp tamamlanadı. [4.90-91] Qaraqalpaq awızeki professional muzıkasında óziniń melodiyalıq kórkemliginiń kúshliligi jaǵınan ayrıqsha orın iyeleytuǵın, atqarıwshıdan dawıs ırǵaqların sheber qollanıp, kútá keń dem menen atqarıwdı talap etetuǵın namalardıń biri «Dembermes». Namanıń ulıwma xarakteri shegine jetken kóterinkilikti, ruxlanıwshılıq hám maqtanısh sezimlerin esletedi. Onıń «Dembermes» dep atalıwınıń ozi de biykarǵa aytılmay, bastan ayaq háreketli túrde vals tempinde rawajlanıp bara beretuǵın kúshin tutqan bolıwı itimal.

«Dembermes» quramalı úsh epizodtan dúzilip, onıń hár epizodı tematikalıq jaqtan bir-birine uqsamaǵan materiallardan quralıp, olardıń keyingi motivleri óz-ara baylanısıp keledi. Namanıń hár epizodı tórt motivten quralıp, onıń dáslepkisi negizgi motivtiń variantlanıp keliwinen ibarat bolıp, al tórtinshisi jańa motivten dúzilgen.

Namanıń melodiyalıq qurılısınıń eń qızıqlı jeri sonda dáslepki motivler periodlı túrde dúizilip, olardıń hár qaysısı teńdey tórt taktten quralǵan bolsa, al tórtinshi motiv dáslepki eki epizodta 19-29 taktli melodiyalıq qurılıstıń bir demde uzaq waqıtqa shekem dawam etip keledi,

úshinshi epizodta ol onnan da kóbirek (onda melodiyahq aylanba bir demde 32 takt dawamında) sozılıp keledi: «Dembermes» qosıǵında epizodlar barǵan sayın háwijge minip, joqarı órlep baradı da, keyingi juwmaqlawshı bóliminde taǵıda páseńlep dáslepki qáddine túsedi.

«Dembermes» naması qońsılas ózbek hám túrkmen xalıqları arasında da keń taralǵan. Ekinshi toparǵa kiretuǵın awızeki professional namalarǵa: «Ala qayıs», «Adıńnan», «Eshbay», «Dárdińnen», «Qoshades», «Muxalles» namasınıń túrleri, «Gór qız», «Sanalı keldi», «Saltıq», «Sárbinaz», «Muwsa sen yarı», «Jeti asırım», «Xoja bala», «Idiris», «Úshtop», «Gúlpaq», «Mertewil», «Sáwdigim», «Qoshım palwan», «Kemine», «Qaradáli», «Tarlan», «Demirdonlı», «Kepter», «Xojabaǵman», «Tábriz», «Sayqalı nalısh», «Nalısh», «Kelte nalısh», «Teke nalısh», «Láy-láy», «Azizim», «Perizat», «Ániypa», «Qızlar úyge kir», «Bes perde», «Ílǵal», «Keńes», «Nedaǵı dos» hám.t.b. namalardı aytıwǵa boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Ayımbetov “Xalıq danalıǵı” 1988-j.
2. Q.Maqsetov “Qaraqalpaq jıraw, baqsıları” 1983-j
3. Á.Xalimov “Qaraqalpaq xalıq qosıqları” 1959-j
4. Q.Maqsetov “Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri” 1996-j
5. Q.Ayımbnetov “Xalıq danlıǵı” Nókis.Qaraqalpaqstan,1988 j. 492-bet.
6. Akbarov I.A. “Qaraqalpaq xalıq namaları” T.1959-j.

REZYUME. Biz bul maqalamızda qaraqalpaq muzıka kórkem-óneriniń túp saǵası bolǵan xalıq qosıqlarınıń, namalarınıń hám professional muzıkanıń payda bolıw, dóreliw hám qáliplesiw tariyxın analizlewge háreket ettik.

РЕЗЮМЕ. В этой статье мы попытались проанализировать историю возникновения, создания и становления народных песен, наигрышей и профессиональной музыки, являющихся коренным источником Каракалпакского музыкального искусства.

SUMMARY. In this article, we have tried to analyze the history of the emergence, creation and formation of folk songs, plays and professional music, which are the root source of the Karakalpak musical art.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ АЛТЫН ҒӘЗИЙНЕСИ

Бахыт Пиязова – *оқытыўшы*

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: ҳалқ педагогикаси, достонлар, эртаклар, мақоллар, афсоналар, инсонпарварлик, миллий қадирият, ибо, ватанга содиқлик, ваъдага вафолилик.

Ключевые слова: народная педагогика, эпос, сказки, пословицы-поговорки, притчи и легенды, человечность, национальные традиции, скромность, уважение, широта души, преданность родине и слову.

Key words: public pedagogics, epos, fairy tales, proverbs and sayings tongue-twisters, decentness and legends, humanity, national traditions, modesty, respect width of the soul, devotion to native land and word.

Дәстүрлер, үрп-әдетлер, салт-сана жәмийеттеги соцаллық қатламлардың түрлерин, мәдениятты дәрежесин көрсетиўи менен бирге тәрбияның да тийкарғы қуралларын, адамларды жәмийетлик қадағалаўдың ҳәм бириктириўдиң әҳмийетли формасын да көрсетеди.

Дәстүр дегенимиз ҳаслында әўладтан-әўладқа жеткерилетуғын үрп-әдет, улыўмалық тәртип, әдеп-икрамлылық нормасы болып есапланады. Усындай миллий мәнаўий мийрасларымыздың үлгилериниң бири нақыл-мақаллар инсанятты бахытлы, меҳир-мириўбетли, ҳүжданлы, парасатлы етип туўры жолға бағдарлаўда әҳмийети уллы, халықтың әсирлер бойы бай өмир тәжирийбесинен пайда болған халық арасындағы данышпан адамлар тәрепинен оғада қысқа ҳәм көркем етип дөретилген сөз маржанлары болып табылады. Нақыл-мақаллар жүдә ерте дәўирлерде-ақ еле китап, қағаз жазыў болмаған заманларда өзиниң даналық мазмуны менен адамларға туўры жол ҳәм оннан бахыт табыўға силтеген мәнаўий қуралы болып табылады. Ҳәр бир инсан жәмийетлик мораль қағыйдаларын тутса, парасатлы, түсимпаз, мийзамкеш,